MUSTAQILLIK YILLARIDA USTRUSHONA TARIXIY-MADANIY YODGORLIKLARINING ARXEOLOGIK JIHATDAN O‘RGANILISHI

Sh.Baratov
“Ideal Study” xususiy maktabi direktori

Annotatsiya: Maqolada mustaqillik yillarida Ustrushona tarixiy-madaniy merosining arxeologik manbalar asosida o‘rganilishi, yodgorliklar, manzilgohlar, moddiy madaniyat namunalari hamda ularni tadqiq etishning asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ustrushona, tarixiy meros, madaniy meros, arxeologiya, arxeologik manbalar, yodgorliklar, moddiy madaniyat, manzilgohlar, shaharsozlik, hunarmandchilik, mozorqo‘rg‘onlar, etnomadaniyat, tarixiy geografiya, numizmatika, mustaqillik.

Ustrushona Markaziy Osiyoning qadimgi va o‘rta asrlar tarixida muhim o‘rin tutgan tarixiy-madaniy o‘lkalardan biri hisoblanadi. Uning boy moddiy-madaniy merosini o‘rganishda arxeologik yodgorliklar, shahar va qishloq manzilgohlari, mozorqo‘rg‘onlar, hunarmandchilik buyumlari hamda numizmatik topilmalar muhim manba vazifasini bajaradi. Ayniqsa, O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Ustrushona tarixini arxeologik va yozma manbalar asosida tadqiq etish ko‘lami kengayib, hududning shaharsozligi, hunarmandchiligi, xo‘jalik hayoti, etnomadaniy jarayonlari va tarixiy geografiyasiga oid yangi ilmiy ma’lumotlar qo‘lga kiritildi.

Mustaqillik yillarida Nurtepa, Qaliyatepa, Rasulboyqultepa, Pardaqultepa, Komilbobotepa, Xontepa, Kultepa va boshqa yodgorliklarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Ustrushona moddiy madaniyatining turli jihatlarini yoritish imkonini berdi. Mazkur izlanishlar natijasida qadimgi va ilk o‘rta asrlar manzilgohlari, shahar madaniyati, chorvador va o‘troq aholi o‘rtasidagi madaniy aloqalar hamda hunarmandchilik an’analariga oid materiallar ilmiy muomalaga kiritildi.

Ustrushona tarixi Sog‘d yoki Choch bilan bog‘liq periferik hudud sifatida emas, balki o‘z siyosiy boshqaruvi,madaniyati, xalqaro-mintaqaviy aloqalarga ega bo‘lgan tarxiy- madaniy o‘lka sifatida katta o‘ringa ega bo‘lganligi tadqiqotlarda o‘z tasdig‘ini topdi. Bu davrda qator yodgorliklarda oldin boshlangan qazuv tadqiqot ishlari muvaffaqiyatli davom ettirildi. Jumladan, Nurtepa, Qaliyatepa, Rasulboyqultepa, Pardaqultepa, Komilbobotepa, Xontepa, Kultepa, Nurota da olib borilgan tadqiqotlarda mintaqa tarixiga oid yangi topilmalar topildi **[Негматов Н.Н., Беляева Т.В : 23-27, Пардаев М.Х: 49-50, Грицина А.А: 24, Грицина А.А: 82-92].** Ushbu tadqiqotlar natijasida Shimoli-g‘arbiy Ustrushona hududi rustoqlari lokalizatsiyasi tuzib chiqildi. Biroq ushbu tadqiqotlar hududning qadimiy va ilk o‘rta asrlar davri moddiy madaniyati, jumladan, ilk manzilgohlarning paydo bo‘lishi, shaharsozlik an’analari, hunarmadchilikning paydo bo‘lishi, qadimiy davr tarixiy-

geografik tasviri, tarixiy topografiyasi, siyosiy-iqtisodiy, hayoti muammolarini o‘rganish bilan cheklanadi. Hududning qadim va ilk o‘rta asrlar davri tarixini o‘rganish borasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarning yana bir yo‘nalishi tarixiy geografik o‘lkaning arxeologik xaritasini yaratish borasidagi tadqiqotlardir. Voha tadqiqotchisi O.Mamirovning ishlarida tarixiy Ustrushona o‘lkasi Shahriston vohasi, xususan, Shahristonsoy, Kattasoy, Bosmandasoy, Oqsuv, Isfanasoy va Xo‘jabaqirgansoy havzalarining yuqori oqimini o‘z ichiga oluvchi sharqiy va janubiy-sharqiy Ustrushona. Jizzax vohasi, Zominsoy, Sangzar suv havzasiga kiruvchi shimoli-g‘arbiy Ustrushona, Xo‘jamushkentsoy havzasi va bunga tutash hududlarning tekislik cho‘l qismi (hozirgi Sirdaryo viloyati va Jizzax viloyatining ayrim tumanlari) kiruvchi shimoliy Ustrushonadir kabi hududlarga b`olinib tadqiqi etilishi keltirib o‘tilgan. Ushbu tadqiqotchining ilmiy tadqiqotida Ustrushona arxeologik xaritasini yaratish yo‘nalishidagi tadqiqotlar natijasida shimoliy Ustrushonada 137 ta **[Грицина А.А: 42-63], shimoli-g‘arbiy Ustrushonada 450 dan ortiq[Пардаев М.Х: 21]**, sharqiy Ustrushonada 250 dan ortiq **[Смирнова О.И: 189-230]** arxeologik yodgorlik aniqlanganligi aytib o‘tilgan **[Мамиров О.У: 24]**. Ushbu aniqlangan arxeologik yodgorliklar tarixiy Ustrushona hududlarida davlatimiz mustaqillikga erishgandan so‘ng hududlarni ilmiy jihatdan tadqiq etish uchun yaratilgan imkoniyatlar natijasida amalga oshdi. Tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat bo‘ldi.

- Qadimgi va ilk o‘rta asrlar arxeologik yodgorliklarini aniqlash va xaritaga tushirish
- Ustrushona shahar madaniyatini o‘rganish
- Qadimgi va ilk o‘rta asrlar qishloq makonlarini tadqiq qilish
- Mozorqo‘rg‘onlar va dafn marosimlarini o‘rganish
- Chorvador va o‘troq aholining o‘zaro munosabatlarini aniqlash
- Sug‘orish va dehqonchilik tarixini tadqiq etish
- Hunarmandchilik va moddiy madaniyatini o‘rganish
- Diniy etiqodlar va manaviy madaniyatini o‘rganish
- Numizmatik va antropologik materiallarni almiy muomlaga kiritish

Ushbu tadqiqotlar avval boshlangan tadqiqotlarning amaliy davomi sifatida davom ettirildi. Xususan, ushbu voha tarixini arxeologik va yozma manbalar asosida mustaqillik davrida o‘rgangan tadqiqotchilar orasida L.Sverchkov, M.X.Pardayev, A.Gritsina, M.Ishoqov, A.Berdimuradov, S.Qudratov, F.Maqsudov, F.Toshboyev, J.G‘ofurov, K.Raximov, B.To‘ychiboyev, Q.Almanov, O.Mamirovning ishlarini alohida ajratib ko‘rsatish mumkin **[Сверчков Л.М: 24, Пардаев М.Х: 142-148,**

Грицина А.А: 267, Тўйчибоев Б.Б: 73-78, To‘ychiboyev B.B: 223, To‘ychiboyev B.B: 154, Мақсудов Ф.А: 32, Ғофуров Ж.И: 32, Toshboyev F.E: 33-41, Toshboyev F.E: 249, Toshboyev F.E: 55-59, Ғофуров Ж.И: 24, Алманов Қ. О: 21, Мамиров О.У: 24]. Shuningdek keyingi davrlarda voha tarixining turli sohalarini arxeologik va yozma manbalar asosida bir qancha tadqiqotchilar tamonidan o‘rganilib, 800 dan ortiq arxeologik obyektlar o‘rni aniqlanganligi diqqatga sazovordir. Ustrushonaning shimoliy- g‘arbiy qismlarida arxeologik tadqiqotlar amalga oshirgan M. Pardayev, A.Gritsina tadqiqotlarining asosiy mazmuni shundan iboratki, ushbu tadqiqotchilar Shimoli-g‘arbiy Ustrushonaning arxeologik yodgorliklarini o‘rganishda davomida vohaning qo‘shni hududlardagi aholi bilan madaniy aloqalar o‘rnatganligini isbotlaganlar. Xususan, voha tarixi bo‘yicha yirik mutaxasis M. Pardayevning Qaliyatepa shahar yodgorligi, Pardaqultepa, Komilbobotepa, Rasulboyqultepa kabi qishloq makonlarida antik va ilk o‘rta asrlarga mansub Qovunchi va Jetasar asar madaniyati jamoalariga oid materallar borligi aniqlanganligi diqqatga sazovordir **[Lapsaova M: 13]**. Jizzax vohasidagi qishloq makonlari va Qaliyatepa shahar yodgorligidagi M.H. Pardayevning tadqiqotlarida asosan qadimgi vohaning o‘troq va dasht chorvador aholi madaniyatiga oid topilmalar tahlil qilinib, o‘rtoq dehqon hamda chorvadorlar madaniyatining o‘zaro madaniy aloqalari va bir biriga tasiri masalalariga arxeologik yodgorliklardan topilgan zomorf timsollar vositasida o‘zining tasdig‘ini topganligini ilmiy hulosalar bilan asoslab bergan **[Пардаев М: 42-46, Пардаев М.Х: 146-153]**. Ushbu arxeologik yodgorliklardagi zoomorf tutqichli krujkalar, ko‘zacha, qozon tagliklar, xurmacha va boshqalardagi yangicha shakllar va yasalish uslublari dasht qabilalariga oid ekanligi tadqiqotchi tamonidan asoslab berilgan. Ustrushona kulollik idishlarida bunday zoomorf timsollar ko‘plab uchrashi O. Mamirov tadqiqotlarida keng tahlil qilingan **[Мамиров О.У: 24]**. Ustrushonadagi qadimgi ko‘chmanchi chorvadorlarning turmush tarzi mintaqaning boshqa hududlarida kuzatilganidek, asosan mozor-qo‘rg‘onlarni qazish orqali qo‘lga kiritilgan arxeologik materiallar yordamida o‘rganilgan **[Гайдукевич В.Ф: 335-352, Негматов Н.Н: 36, Салтовская Е.Д: 253-255]**. Xususan, mozor-qo‘rg‘onlarning dasht va tog‘oldi hududlarida joylashuvi **[Грицина А.А: 186-195]**, qabrlarning xususiyatlari, yo‘nalishi, qabr ichiga qo‘yilgan “tortiq buyumlar”ning klassifikatsiyasi, ko‘mish udumlari **[Грицина А.А: 76]** ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning e’tiborini tortgan **[Алимов У.А., Сверчков Л.М: 87; Авзалов Р.З., Самойлик П.Т: 327-330; Марафиев С.Ш., Москаленко Н.А: 73-88; Мирбобоев А.К: 295]**. Vohaning Xarakana rustoqi o‘rnidagi bugungi G‘allaorol tumani Chuvilloq qabrlari

va Uchtepa mozorqo‘rg‘onlari O‘.Alimov tomonidan ochib o‘rganilgan bo‘lsa, Qizili massivida Xo‘jamushkentsoy bo‘ylari, Sho‘rbuloqsoy va Ravotsoyda M. H. Pardayev, Zomin tumanidagi Sag‘onoq, Sirdaryo viloyatidagi Ulkan-Soyliq, Saritepa va Kindiktepa mozor-qo‘rg‘onlari A.A. Gritsina tomonidan qayd qilinib, ochib o‘rganilganlishi voha tarixi uchun yangi fikr va mulohazalar berdi **[Мамиров О.У: 24]**. Vohaning yana bir jonkuyar tarixchi arxeologi F.E.Toshboyevning 2003–2016 yillarda shimoli-g‘arbiy Ustrushonadagi G‘ulbo, Ko‘rpa, Qamish, Bekkeldi va Qoratepa mozorqo‘rg‘onlarida olib borgan keng qamrovli tadqiqotlari natijasida, o‘lkadagi “qo‘nar-ko‘char” yani chorvadorlar madaniyatini o‘rganish borasidagi olib borilgan muhim ilmiy tadqiqotlar umumlashtirilgan **[Toshboyev F.E: 237 Б; Ўша муаллиф: 143–147; Ўша муаллиф: 76–81, Тошбоев Ф. Э., Пардаев М. Х., Грицина А. А: 184–189]**. Chorvadorlar madaniyatiga oid F.E.Toshboyev, O.Mamirov va boshqalarning keyingi yillarda o‘rgangan Sayxonsoy, Chayonli, Xatab, Pishog‘or mozorqo‘rg‘onlarida turlicha dafn marosimlari va moddiy ashyolarning topilishi, ushbu voha antik va ilk o‘rta asrlar davriga kelib, chorvadorlarning muhim geografik hududlaridan biri bo‘lganligini isbotlagan **[Тошбоев Ф.Э., Мамиров О.У: 20-32; Toshboyev F.E: 33-62; Toshboyev F.E., Mamirov O.U., Tugalov B.B: 151-156.]**. Bu joyda qo‘nar-ko‘char chorvador qavmlar tomonidan o‘zlashtirib boshlaganligi, ushbu davrlarda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti tarixida chorvador qavmlar muhim o‘rin tutganligi ko‘rsatib berilgan. Ushbu olib borilgan so‘ngi yillardagi arxeologik izlanishlarga ko‘ra, vohaga mil. avv. III – II asrlarda tabiiy va iqlimiy o‘zgarishlar natijasida, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi sarmat, dah, yuechji, xun, usun kabi qabilalarning kirib kelganligi aniqlangan **[Lapsaova M: 13]**. Shunigdek ushbu madaniyatga oid tadqiqotlar olib borgan yana bir yirik arxeolog olim F.A.Maqsudovning tadqiqotlarini alohida ajratib ko‘rsatish zarur. Professor F.Maqsudov tamonidan Ustrushonadagi qoraxoniylar davriga oid ko‘chmanchi chorvadorlarning shahar manzilgohini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotida dastlabki vohadagi ko‘chmanchilarning yirik reja asosida qurilgan shahar o‘rni aniqlanib, keng ommaga uning o‘rni to‘grisida mal`umotlar berildi **[Мақсудов Ф.А: 28]**. Vohaning Jizzax viloyati, Zomin tumanidagi Morguzar tog‘larining soy vodiysi va bir tog‘ platosida hududlarida kosmik kuzatuv natijasida olingan suratlar va GES tahlillar yordamida olingan materiallar asosida qadimgi davr chorvadorlarning ushbu hududni bronza davridan o‘zlashtirib boshlaganligi arxeolog F.A.Maqsudov tomonidan aniqlanib, ilmiy muomlaga kiritilishi, mintaqa tarixida chorvadorlar qavmlarning o‘rni yuqori bo‘lganligidan dalolat beradi

[Мақсудов Ф.А: 20]. Vohaning ilk o‘rta asrlar siyosiy tarixi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan yana bir tadqiqotchisi Q.Almanovning tadqiqotlarida keltirilishicha, Ustrushonaning tabiiy geografik joylashuvi va iqlim sharoitlari va iqtisodiy holati boshqa voha hukmdorliklaridan, xususan, qo‘shnilari Choch, Farg‘ona va Sug‘ddan bir muncha farqlanganligi, sababi esa, ushbu mintaqadagi hudularning katta bir qismini tog‘lik hududlar tashkil etishi, ushbu tog‘ va daralardagi vohalar ham o‘z geografik joylashuviga ko‘ra birmuncha noqulayliklarga ega ekanligi ko‘rsatib o‘tiladi. Ustrushonaning tog‘li qismi bir-biridan alohida-alohida, tor tog‘ daralarida joylashgan bo‘lib, dehqonchilikka mos hududlar nisbatan kamligi, Ustrushonaning voha qismi esa nisbatan tarqoq joylashgan bir necha iqtisodiy-ma'muriy markazlardan tashkil topganligi va bu yerda ham dehqonchilikka mos joylar unchalik keng hududlarni egallamaganligi qayd etiladi. Ushbu tadqiqotchining muhim ilmiy hulosalarida, Ustrushonada keng dalalarni suv bilan ta'minlaydigan yirik daryo havzasining yo‘qligi ushbu vohada sun'iy sug‘orish bilan bog‘liq dehqonchilikning keng rivojlanishiga yo‘l qo‘ymasligi keltiriladi. Shu tufayli bu yerdagi tekislik yerlar uzoq asrlar davomida sug‘orma dehqonchilikdan uzoq, cho‘l va dasht hududlar sifatida qaralgan bo‘lib, ushbu hududlardan mintaqada yashovchi chorvador qavmlar mavsumiy yaylovlar sifatida foydalangan degan fikrlar keltiriladi[Алманов Қ. О: 21]. Ushbu olim o‘z fikrlarini asoslash uchun 630- yillar atrofida Chochdan Sug‘dga Ustrushonaning tekislik qismi – bugungi Sirdaryo va Jizzax viloyatlari orqali o‘tayotgan xitoy rohibi Syuan Szan yozib qoldirgan ma'lumotlar bilan asoslab beradi. Rohib Syuan Szan Ustrushonaning shimoli-g‘arbida “Ulkan qum cho‘li”(Qizilqum. Balki, Mirzacho‘l) borligini yozib, cheki-chegarasi noma'lum bu hududda na o‘simlik va na suv topilmasligiga urg‘u beradi va faqatgina yuksak tog‘larga qarab yoki yo‘llardagi skeletlar orqali yo‘lning yo‘nalishini aniqlash mumkinligini aytib o‘tadi.

Xulosa. Umuman olganda, vohaning tog‘li va tekislik hududlarida hususan, O‘rta Sirdaryobo‘yi va unga tutash hududlarda yangi shaharlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi iqtisodiy hayotning muhim belgidi bo‘lgan hunarmandchilik bilan bevosita bo‘gliq bo‘lgan. Hunarmandchilikning turli sohalariga ixtisoslashgan aholi maskanlarining bo‘lishi bu narsani yana bir bor isbotlaydi. Mustaqillik yillarida qadimiy Ustrushona hukmdorligining o‘tmish tarixi moddiy madaniyat asosida o‘rganib ommalashtirishda Y.F. Buryakov, M.X. Pardayev, A.A. Gritsina, M. Ishoqov, A. Berdimurdov, Z. Xolboev, T.O. Omonjulov, S.S. Qudratov, B.B. To‘ychiboev, J.G‘ofurov, Q.O. Almanov va boshqalarning u yoki bu darajada hissasi bor. Ular orasida ayniqsa A.A. Grisina, M. Pardaev va F. Toshboyevlarning arxeologik izlanishlari ancha keng va chuqurligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

14. Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Общий отчет об исследованиях Нуртепе в 1980-1985гг и продолжения работ по дальнейшему изучению и сохраннению памятника. //АРТ (1985). Вып. XXV. – Душанбе: Дониш. 1994. – С. 23-27; Пардаев М.Х. Буюк Ипак йўли ёқасидаги “Дизак” шаҳри ўрни тўғрисида. //Буюк Ипак йули ёқасидаги Марказий Осиё шаҳарлари. – Самарқанд. 1994. – Б. 49-50; Грицина А.А. Северная Уструшана в середине 1 тысячелетия до н.э. – в начале XIII в н.э. (Археолого-топографическое исследование). Автореф. канд. ист. наук. – Самарканд, 1990. – С. 24; Ўша муаллиф. Городища Нурата. //ИМКУ. Вып. 27. – Самарканд. Регистан. 1996. – С. 82-92.

15. Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. – Т.: Фан. 1992. – С.42-63.

16. Пардаев М.Х. Северо-западная Уструшана в эпоху раннего средневековья. Автореф. канд. ист. наук. –Т.: 1995. –С. 21.

17. Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане 1950г. // МИА. Т.37. – М.-Л., 1953. – С.189-230.

18. Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г. Уртакурган и Тирмизактепа. – Душанбе, Дониш. 1973. – С.105-108.; Билалов А.И. Из истории ирригации Уструшаны. (МКУ. Вып. 4). – Душанбе, Дониш. 1980. – С.191.

19. Сверчков Л.М. Поселение Мык – источник по истории средневековой Уструшаны...– 24 с.; Пардаев М.Х.

20. Lapsaova M. Qadimgi Ustrushonaning antik va ilk o‘rta asrlar tarixida Qovunchi madaniyatining o‘rni t.f.b.f.d (PhD) disertatsiyasi avtoreferati.-Samarqand,2025.-13 b.

21. Пардаев М. Қўй ва бўри руҳига сиғинишнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида // Узбекистонда ижтимоий фанлар. 1- сон. – Тошкент, 1995. – Б. 42-46; Пардаев М.Х.Қадимги Жиззах вохасида ўтроқ деҳқонлар ва кўчманчи чорвадорлар маданияти // ЎММТ 33 сон. – Тошкент, 2002. – Б. 146-153.

22. Гайдукевич В.Ф. Могильник близ Ширинсая в Узбекистане // СА. – 1952. – № 26. – С. 335-352; Негматов Н.Н. Историко-географический очерк Уструшаны с древних времен по X веков н.э. // МИА, № 37. – Москва, 1953; Салтовская Е.Д. О раскопках могильника Дашти-Ашт в 1976 // АРТ. – Душанбе, 1982. – Вып. XVI. – С. 253-255.

23. Грицина А.А. Кочевники в Уструшане (на примере изучения курганов в Сырдарьинской и Джизакской областях) / Цивилизации скотоводов и

земледельцев Центральной Азии / Под ред. К.И.Ташбаева.. – Самарканд, Бишкек. 2005. – С. 186-195.